

ETHICAL IMPLICATIONS OF GNOSTIC ANTHROPOLOGY

Victor Alexandru Pricopi, PhD, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: *Irenaeus of Lyons, Epiphanius of Salamis, and a considerable number of modern scholars believe that members of the Gnostic movements do not give any importance to ethics in their systems. Such a consensus is based on the following ideas: Gnostics are saved by nature; Gnostic myth is unable to generate an ethic. This aspect concerns us in this paper. Therefore, we will analyze the Gnostic anthropology and its ethical implications. In the beginning we expose the problem of the divine nature of the soul, then the idea of the soul who was imprisoned in a body. The next aspect analyzed refers to the matter of being saved by nature, followed by modern criticism on this topic*

Keywords: *libertarianism, ascetism, dualism, knowledge, salvation*

Gnoza, elementul central al sistemelor gnostice, nu se referă exclusiv la cunoașterea adevăratului Tată, a realității eterne, ci ea aduce cu sine și răspunsul tuturor întrebărilor. În această privință fragmentul lui Theodot este emblematic. Acest gnostic valentinian afirmă că prin gnoză se oferă răspunsul următoarelor întrebări esențiale „Cine eram? Ce am devenit? Unde eram? Unde am fost aruncați? Încotro ne îndreptăm? De unde suntem răscumparați? Ce este nașterea? Ce este renașterea?”¹. Într-un alt text gnostic, în *Evanghelia Adevărului*, citim că „aceia care au cunoașterea știu în acest fel de unde vin și unde se duc”². Fragmentele amintite ne indică faptul că gnoza îi descoperă omului originea sa, condiția actuală, statutul său, dar și destinul. Multe texte repetă acest „de unde vin”, ceea ce denotă faptul că gnosticul are o altă origine și că el nu este din această lume. El a ajuns aici, în lumea sublunară, dar acest loc este doar unul de tranzit. Adevărata sa origine se află în Pleromă, în lumea realităților eterne și imuabile.

Gnosticii au o viziune dualistă asupra lumii, atât în ceea ce privește cosmosul, cât și pe om. Pentru membrii acestor curente filosofico-religioase, în om sunt prezente puterile opuse

¹ Clement Alexandrinul, *Excerpta ex Theodoto*, 78.2.

² *Evanghelia Adevărului*, 22:2-37.

ale lumii. Elementul material al omului este un produs al Demiurgului și al zeităților inferioare și, în consecință, el este supus acestor forțe. Pe de altă parte, în om există și un element ce aparține luminii. Conform miturilor gnostice, o entitate divină, numită adesea Sophia, a pus în secret scânteia divină, care era de aceeași natură cu ea, în sufletul omului, adică elementul nemuritor din om.³ Prin aceasta, omul este văzut ca fiind superior Demiurgului căci el deține în sine o „sămânță” superioară pe care Artizanul lumii nu o are.

Episodul amintit apare în diverse mărturii ale ereziologilor, dar și în texte gnostice originale. Spre exemplu, în *Tratatul Tripartit* 101:19 sau în *Evanghelia lui Filip* unde citim că „Sufletul lui Adam a venit în existență prin intermediul unei suflări. Însoțitorul sufletului său este spiritul. Mama sa este acel element care i-a fost dat lui. Sufletul său a fost luat de la el și înlocuit cu un [spirit]. Când el a fost unit (cu spiritul), [el a vorbit] cuvinte de neînțeles pentru puteri. Ele l-au invidiat pe el [...] însoțitorul spiritual [...] ascuns.”⁴ Deși textul este corupt în ultima parte, putem să ne facem o imagine despre modul în care autorul acestei evanghelii îl vede pe gnostic. Aflăm din acest fragment că Adam este format din spirit, ce i-a fost dat de Sophia pe ascuns. Fragmentul amintit poate fi pus în legătură cu fragmentul atribuit gnosticului Valentin:

Îngerii au fost cuprinși de frică în fața acelei plăsmuiri, pentru că ea rostea cuvinte mai puternice decât era de așteptat după plăsmuirea sa, datorită celui care v-a dat în chip nevăzut sămânța unei ființe de sus și care vorbea în plăsmuirea aceea cu îndrăznire; tot așa și neamurile oamenilor din lume, lucrurile făcute de oameni au ajuns obiect de frică pentru cei care le-au făcut, de pildă statuile, chipurile și toate celelalte pe care mâinile omenești le săvârșesc în numele lui Dumnezeu.⁵

Prin urmare dacă sufletul este de origine divină atunci el este și nemuritor. În alt fragment atribuit lui Valentin, *Stromate* IV.89.2-3, gnosticul vorbește explicit despre veșnicia sufletului: „Dintru început sunteți nemuritori și copii ai vieții veșnice sunteți; și ați voit să împărțiți moartea între voi, ca sa o nimiciți și să o distrugeți, ca sa moară moartea în voi și prin voi. Dar când veți desface lumea, voi nu vă veți desface, veți stăpâni zidirea și toată stricăciunea.”

În privința elementului divin din om, nu trebuie ignorate nici textele de factură sethiană. Paradigmatic este un pasaj din *Apocriful lui Ioan* (19,10-20,28), unde citim că “Întregul trup (*soma*) a fost lucrat, fiind potrivit [de multitudinea] de îngeri (...). Dar el

³ A se vedea spre exemplu, Irineu de Lyon, *Adversus Haereses*, 1.5.6.

⁴ *Evanghelia lui Filip*, 70:22-31.

⁵ Clement Alexandrinul, *Stromate*, II.36.2-4.

(trupul n.a.) [a rămas] nemișcat pentru mult timp”. Așadar, Adam a fost plămădit de către îngerii supuși Demiurgului, însă el era lipsit de spirit. Urmează apoi intervenția Sophiei. Care lucrează prin Demiurg fără ca acesta să știe: „Și el (Demiurgul n.a.) a suflat duhul în fața lui Adam, care este puterea Mamei sale”. Demiurgul nu își dă seama ce face, căci el este ignorant. Puterea mamei sale, adică elementul divin din aceasta, a ieșit din Yadabaoth și a intrat în trupul lui Adam, acesta devenind acum puternic și luminat. Prin urmare, omul este un amestec de incoruptibil, de veșnicie, de divin și de coruptibil, schimbător, muritor. Prima componentă fiind pusă în legătură cu divinitățile ce aparțin Pleromei, luminii și binelui, pe când componenta materială aparține unei lumi aflate sub stăpânirea forțelor răului sau cel puțin a unui Demiurg ignorant.

Cu toate că textele gnostice de la Nag Hammadi nu au un caracter eterogen, ele prezintă totuși, observă Claudio Moreschini, o serie de caracteristici ce pot fi rezumate prin următoarea idee: în om există o scânteie divină ce trebuie stimulată de eul interior pentru a putea fi reintegrată în lumea din care a căzut. În acest fel, „se asistă la o identitate divină a cunosătorului (gnosticul), a ceea ce se cunoaște (substanța divină a eului său transcendent) și a mijlocului prin care se ajunge la cunoaștere (gnoza, ca facultate divină implicită care trebuie stimulată și înfăptuită”⁶.

După cum am amintit deja, prin gnoză nu sunt revelate doar originea și destinul omului, ci și esența acestuia, odată cu ea venind și salvarea ființei umane. Gnoza oferă răspunsuri exacte și ultime la întrebările ce rezultă din neliniștea omului, din angoasa acestuia provocată de situația sa în cadrul acestei lumi. Gnoza constituie astfel, după cum spune Henri-Charles Puech, „deznodământul unei situații existențiale”⁷, iar în alt loc, exegetul francez scrie că *gnōsis* „este asimilată cu o <<cale>>, o <<întăinare>> - va apărea, de la bun început, ca o <<atitudine>>. O atitudine nu doar psihologică sau pur intelectuală, ci totală, <<existențială>>, o atitudine care angajează viața, conduita, destinul, însăși ființa omului în întregime.”⁸O interpretare similară ne este oferită și de filosoful german Hans Jonas, pentru care prin această cunoaștere gnostică este cunoscut Dumnezeu, iar acest eveniment îl transformă pe cunoscător făcându-l părtaș al existenței divine, ceea ce „înseamnă mai mult

⁶ Claudio Moreschini, *Istoria filosofiei patristice*, Editura Polirom, Iași, 2009, p. 37; a se vedea și Kurt Rudolph, *Gnosis. The Nature and History of Gnosticism*, T&T Clark, Edinburgh, 1984, pp. 55-57; “Documento finale”, în Ugo Bianchi (ed.), *Le origini dello gnosticismo: colloquio di Messina 13-18 aprile 1966*, E.J. Brill, Leiden, 1970, p. XXVII;

⁷ Henri-Charles Puech, *Despre gnoză și gnosticism*, Editura Herald, București, 2007, p. 234.

⁸ *Ibidem*, p. 12.

decât a fi asimilat cu esența divină”⁹. Această cunoaștere privește adevărata natură a eului căruia îi este revelat faptul că este parte a divinității, el este o scânteie divină separată de originea sa și prizonier al lumii materiale, eveniment ce îl degradează neîncetat. Fără gnoză, această scânteie divină nu și-ar putea reaminti propria origine.¹⁰

Gnoza îi revelează gnosticului natura sa permanentă, autentică și veritabilă și îl face pe individ „să recunoască cine este el, ceea ce este în sine și nu a încetat niciodată să fie, în pofida suitei de aventuri care l-a adus aici jos și care constituie istoria și destinul său aparent”¹¹. Astfel, această cunoaștere îi arată gnosticului că el se va reîntoarce acolo de unde a venit, ea îi amintește natura sa primară și transcendentă. Prin urmare, gnoza îi redă gnosticului situația sa originală, eliberându-l de „situația lui prezentă și accidentală în lume și timp”¹².

Odată expusă tema originii divine a sufletului, va trebui să abordăm și problema relației dintre trup și suflet, exprimată prin metafora „trupul ca mormânt al sufletului”. Se poate afirma că ideea de trup ca mormânt al sufletului apare în rândul „ereticilor” încă de la început, prin legendarul Simon Magul. De la Tertulian aflăm că acest arhieretic propovăduia atât o doctrină antisomatică, cât și una a metempsihozei. În susținerea acestor doctrine, lui Simon îi urmează Carpocrate, care: „a afirmat că sufletele se reîntrupează, pentru motivul că viața asta n-are valoare (...). Astfel, spune el, metempsihoza se impune în chip necesar, dacă nu sunt răscumpărate toate abaterile, chiar de la primul curs al vieții (...), că de altfel sufletul este rechemat de câte ori a plătit mai puțin în contul greșelilor pe care le are de plătit fiind ținut în închisoarea trupului.”¹³ Adepții lui Marcion susțin și ei că „sufletul care este dumnezeiesc a fost coborât aici în lume ca într-o închisoare.”¹⁴ Deși aceste nume nu sunt în mod necesar ale unor gnostici, ci doar asociate de scriitorii bisericești cu aceștia, nu se poate spune că la gnostici nu regăsim această doctrină. Cardinalul și istoricul religiilor, Julien Ries observă că gnosticul „este o ființă în care principiul divin și luminos, prizonier al trupului, își folosește toate capacitățile celeste în scopul de a-și redobândi condiția primordială.”¹⁵

Hipolit Romanul ne evocă o versiune diferită a facerii lui Adam. În lucrarea sa citim că trupul nu mai este o simplă îmbrăcămintă de piele pentru suflet, așa cum am văzut că ne

⁹ Hans Jonas, *The Gnostic Religion*, Beacon Press, Boston, 2001, p. 35.

¹⁰ Claudio Moreschini, Enrico Norelli, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine, vol. I: De la Apostolul Pavel până la epoca lui Constantin cel Mare*, Editura Polirom, Iași, 2001, p. 193.

¹¹ Henri-Charles Puech, *op. cit.*, p. 234.

¹² *Ibidem*.

¹³ Tertulian, *De Anima*, XXXV.1, a se vedea și Irineu de Lyon, *Adversus Haereses*, I.24.4, II.23.1-5.

¹⁴ Clement Alexandrinul, *Stromate*, III.13.2.

¹⁵ Julien Ries, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 221.

transmit alte surse, ci el este materie pură, încărcată cu o esență diabolică.¹⁶ *Apocriful lui Ioan* expune în mod explicit această metaforă, în fragmentele 15,1-19,10, destinate descrierii facerii lui Adam.¹⁷ Pentru gnostici, după cum am văzut deja, cunoașterea revelată este singura capabilă să aducă mântuirea. Prin gnoză sufletul este eliberat din temnița trupului și, implicit, din această lume inferioară, coruptibilă și iluzorie. *Evanghelia Adevărului* insistă adesea asupra acestui aspect al lumii ca iluzie, a lumii ca umbră și imagine a Pleromei. Tema este regăsită și în *Tratatul Tripartit*¹⁸, *Tratatul despre Înviere*¹⁹ sau în *Excerpta ex Theodoto*²⁰. În *Evanghelia Adevărului*, spre exemplu, citim că „Ignoranța este asemuită somnului, iar cunoașterea este pentru cineva <<ca și cum s-ar trezi>>”²¹.

În sistemele gnostice apare adesea și ideea tripartiției umanității. În fragmentele atribuite lui Theodot de către Clement Alexandrinul aflăm unele detalii noi despre crearea lui Adam. Pentru gnosticul amintit, dar nu numai, există o tripartiție a sufletului, ceea ce se traduce prin faptul că omul este alcătuit dintr-un element hylic, unul psihic și unul pneumatic. În această mărturie ni se evocă și ce s-a întâmplat cu cele trei esențe ale primului om după creație. Adam a putut transmite urmașilor doar natura hylică, căci cea psihică și cea pneumatică sunt de natură divină și nu au putut fi perpetuate direct de către el. Deși există trei naturi umane diferite, pentru acestea există doar două destine: fie salvarea care este rezervată atât spiritualilor, cât și sufletelor credincioase, fie distrugerea rezervată hylicilor și sufletelor necredincioase.²² În această tripartiție, partea psihică se află la mijloc și ea trebuie să aleagă. Dacă sufletul înclină spre esența spirituală, el va fi salvat, dar dacă înclină spre partea materială, atunci el va fi distrus odată cu materia.

Cu alte cuvinte, dintre cele trei clase de oameni, hylicii, psihicii și pneumaticii; primii trăiesc în necunoaștere și sunt pur materiali și din acest motiv nu vor putea fi niciodată mântuiți; psihicii au credința și pot avea parte de mântuire doar printr-un efort; pneumaticii în schimb, sunt cei care posedă spiritul și ei sunt mântuiți fără efort, doar prin natura lor. Iată un fragment din Theodot despre această tripartiție a oamenilor:

¹⁶ Hipolit Romanul, *Refutatio Omnium Haeresium*, VI.24.

¹⁷ A se vedea și Alastair H. B. Logan, *Gnostic Truth and Christian Heresy: A Study in the History of Gnosticism*, T&T Clark, Edinburgh, 1996, pp. 191-192; Zlatko Pleše, “Gnostic Dualism”, în Armin Lange, Eric M. Meyers et al. (eds.), *Light Against Darkness. Dualism In Ancient Mediterranean Religion And The Contemporary World*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011, pp. 221-223

¹⁸ *Tratatul Tripartit*, 78:29-79, 94:10-21.

¹⁹ *Tratatul despre Înviere* 48:27-30.

²⁰ Clement Alexandrinul, *Excerpta ex Theodoto*, 32.1.

²¹ *Evanghelia Adevărului*, 30.11.

²² Ismo Dunderberg, *Beyond Gnosticism. Myth, Lifestyle and Society in the School of Valentin*, Columbia University Press, New York, 2008, p. 140.

Căci, dacă s-ar fi semănat din psihic și din pneumatic, după cum s-a făcut din hylic, toți am fi fost născuți egali și drepecți, iar învățătura ar fi fost în toți. De aceea sunt mulți hylici, nu mulți psihici și rari pneumatici. Așadar, elementul pneumatic este mântuit prin natură; psihicul înzestrat cu liberul arbitru are îndemânarea către credință și nesticăciune, dar și către necredință și pieire după propria sa alegere; hylicul este pierdut prin natură.²³

Irineu de Lyon ne informează că pentru valentinienii lui Ptolemeu, această clasificare a oamenilor în trei categorii conduce în logica sistemului lor și către o doctrină a determinismului, întrucât unele suflete sunt bune prin natură, iar altele rele prin natură. Despre această doctrină a predestinării, același episcop creștin ne spune că hylicii vor merge, ca și materia, spre corupere. Psihicii își vor primi răsplata în funcție de alegerile pe care le fac în această lume. Astfel, dacă aleg să facă bine, ei își vor primi răspunsul într-un loc intermediar, iar dacă fac rău, ei se îndreaptă spre distrugere. Pneumaticii au primit sămânța spirituală de la Achamoth.²⁴

În *Stromata* a II a, Clement Alexandrinul tratează problema determinismului la gnosticii valentinieni: „Discipolii lui Valentin ne acordă nouă, celor simpli, credința; lor, însă, care sunt mântuiți prin natură își acordă gnoza, care există în ei potrivit seminței lor deosebite”²⁵. Rezultă de aici că valentinienii sunt mântuiți prin natură, indiferent de faptele pe care le săvârșesc, doar având gnoza cea salvatoare, pe care ei o moștenesc. Mărturiile de acest gen, oferite de către ereziologi, pot continua.

Odată fiind salvați prin natură, vor sesiza ereziologii, gnosticii pot să se lipsească de respectarea normelor etice, de poruncile din Scripturi, de cutumele sociale, fiind astfel puternic antinomiști. Acest lucru este întărit și de faptul că ei manifestă o ostilitate puternică față de lumea creată și de tot ce este material. Percepându-i prin această prismă, ereziologii ajung să spună despre gnostici că ei sunt fie libertini, fie asceți.

Celebră este mărturia lui Epifanie, episcop de Salamina, care îi acuză pe gnostici că trăiesc într-o profundă imoralitate și promiscuitate. Ereziologul evocă un ritual gnostic, în cadrul căruia aceștia se dedau unor practici orgiastice. Astfel, după ce gnosticii se întâlnesc, ei pornesc imediat un ospăț – și fac o masă îmbelșugată pentru a consuma carne și pentru a bea vin, chiar dacă sunt săraci. Dar apoi, după beție și, ca să spunem așa, cu

²³ Clement Alexandrinul, *Excerpta ex Theodoto*, 56.2-3; a se vedea și Irineu de Lyon, *Adversus Haereses*, 1.6.1-2; Epifanie, *Panarion*, XXXI, 23; *Tratatul Tripartit* 118.14-19.

²⁴ Irineu de Lyon, *Adversus Haereses*, I.7.5.

²⁵ Clement Alexandrinul, *Stromate*, II.10.2.

veneile lor supraîncărcate, ei se încing unii față de alții. Și bărbatul, îndepărtându-se de soția sa, îi spune <<Ridică-te, împlinește Agape cu fratele>>. Și când cuplul nenorocit a făcut dragoste - și sunt cu adevărat rușinat să povestesc lucrurile scârboase pe care le fac, așa cum sfântul Apostol spune <<Este o rușine chiar și să vorbești>> de ce se întâmplă printre ei. Totuși, eu nu trebuie să fiu rușinat să spun ceea ce ei fac fără rușine, pentru a stârni oroare celor ce aud ce obscenități sunt ei pregătiți să îndeplinească. Căci după ce au făcut dragoste cu pasiune desfrânată, înalță blasfemii până la cer, femeia și bărbatul iau emisia bărbatului în propriile mâini. Și stau cu ochii ridicați spre cer, dar cu murdăria pe mâinile lor și se roagă (...) și oferă acel lucru de pe mâini adevăratului Tată a toate, și spun << Îți oferim acest dar, trupul lui Cristos>>. Apoi, o mănâncă împărțându-se din propria mizerie și spun <<Acesta este trupul lui Cristos; și acesta este Paștele, din cauza căruia trupurile noastre suferă și sunt obligate să mărturisească suferința lui Cristos>>. Așa se întâmplă și cu emisiile femeii, când se întâmplă să aibă menstruație – în același fel strâng sângele necurat și îl mănâncă împreună. Și <<Acesta>>, spun ei, <<este sângele lui Cristos>>.²⁶

Avem, așadar, o mărturie care reliefează caracterul libertin al mișcării descrise de Epifanie. Irineu de Lyon ne transmite la rândul său că din cauza doctrinei susținute de gnostici, aceștia comit cu nerușinare tot felul de lucruri interzise “despre care Scriptura ne garantează că aceia care comit astfel de fapte nu vor moșteni Împărăția lui Dumnezeu.” Ei mănâncă animalele sacrificate idolilor, participă la sărbătorile închinat idolilor de dragul plăcerii, alții se dedau plăcerilor carnale, căci, “lucrurile carnale, spun ei, trebuie date cărnii, iar cele spirituale spiritului”²⁷. Clement Alexandrinul împarte la rândul său ereziile în două grupe, cea care „învață că este indiferent felul de viețuire, sau cântă pe un ton înalt și, din necredință și ură, profesează înfrânarea”²⁸.

Preluând informațiile oferite de ereziologi, cercetătorii moderni au susținut că etica gnosticilor este fie una ascetică, fie una puternic libertină. Această perspectivă îi este datorată în mare parte lui Hans Jonas care scrie încă din anul 1934 că atât ascetismul cât și libertinajul sunt forme de refuz ale lumii, de revoltă împotriva autorului acesteia.²⁹ Totuși, odată cu descoperirea textelor gnostice originale de la Nag Hammadi, perspectiva asupra acestei

²⁶ Epifanie, *Panarion*, II, 26.

²⁷ Irineu de Lyon, *Adversus Haereses*, I.6.3.

²⁸ Clement Alexandrinul, *Stromate*, V.40.2

²⁹ Hans Jonas, *Gnosis und spätantiker Geist*, Teil 1. *Die mythologische Gnosis*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1934, p. 236; a se vedea și Emmanouela Grypeou “Gnostic Libertinism Revisited”, în D.Bumazhnov, E.Grypeou et al. (Hrsg.), *Bibel, christlicher Orient und Byzanz. Festschrift für Stephen Gerö zum 65. Geburtstag*, Peeters, Leuven, 2011, p. 29.

probleme s-a schimbat considerabil. În acest sens, Kurt Rudolph notează că “gnoza nu este o teologie a salvării prin natură”³⁰ și că ereziologii îi zugrăvesc acesteia o caricatură. Într-adevar, textele de la Nag Hammadi nu îndeamnă la un comportament licențios sau imoral. În studii mai recente, autori ca Michael A. Williams sau Karen King au arătat că există un stereotip larg răspândit în lumea academică cu privire la etica sistemelor gnostice. Acest clișeu se rezumă astfel: mișcările gnostice sunt anticosmiste și susțin o doctrină a salvării prin propria natură; mărturiile ereziologilor evocă adesea imoralitatea gnosticilor; mitul gnostic nu poate genera o etică.³¹ Prin urmare, ereziologii au perceput greșit implicațiile etice ale sistemelor gnostice. Dacă important este sufletul și nu trupul, atunci Irineu și Epifanie au tras concluzia că gnosticii îl vor discredita pe acesta din urmă, ignorându-l sau exploatându-l până la extrem. Textele originale ne oferă în schimb altă imagine, dovedind că punctul de vedere al ereziologilor este unul greșit.

Aknowledgement: This work was cofinaced from the European Social Fund through Sectoral Operational Programme Human Resources Development 2007-2013, project number POSDRU/159/1.5/S/140863, Competitive Researchers in Europe in the Field of Humanities and Socio-Economic Sciences. A Multi-regional Research Network

BIBLIOGRAFIE

Bianchi, Ugo (ed.), *Le origini dello gnosticismo: Colloquio di Messina, 13-18 aprile 1966*, E. J. Brill, Leiden, 1970

Clement Alexandrinul, *Scrieri*, Partea a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982

Clement Alexandrinul, *Gnoza și gnosticii. Fragmente din Theodot și din Școala numită „Orientală” în vremea lui Valentin*, Editura Paideia, București, 1999

Dunderberg, Ismo, *Beyond Gnosticism. Myth, Lifestyle and Society in the School of Valentin*, Columbia University Press, New York, 2008

Grypeou, Emmanouela, “Gnostic Libertinism Revisited”, în D.Bumazhnov, E.Grypeou et al. (Hrsg.), *Bibel, christlicher Orient und Byzanz. Festschrift für Stephen Gerö zum 65. Geburtstag*, Peeters, Leuven, 2011, pp. 29-46

³⁰ Kurt Rudolph, *op. cit.*, p. 117.

³¹ Karen L. King, *What is Gnosticism?*, Harvard University Press, Cambridge, 2003, p. 202; a se vedea și Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism': An Argument for Dismantling a Dubious Category*, Princeton University Press, Princeton, 1996, pp. 163-sq.

- Irenaeus of Lyons, *Against the Heresies*, Vol. 1, The Newman Press, New York, 1992
- Jonas, Hans, *The Gnostic Religion*, Beacon Press, Boston, 2001
- Jonas, Hans, *Gnosis und spätantiker Geist*, Teil 1. *Die mythologische Gnosis*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1934
- King, Karen, *What is gnosticism?*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2003
- Logan, Alastair H. B., *Gnostic Truth and Christian Heresy: A Study in the History of Gnosticism*, T&T Clark, Edinburgh, 1996
- Meyer, Marvin (ed.), *The Nag Hammadi Scriptures: The International Edition*, HarperOne, New York, 2007
- Moreschini, Claudio, *Istoria filosofiei patristice*, Editura Polirom, Iași, 2009
- Moreschini, Claudio, Enrico Norelli, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine, vol. I: De la Apostolul Pavel până la epoca lui Constantin cel Mare*, Editura Polirom, Iași, 2001
- Pleše, Zlatko, "Gnostic Dualism", în Armin Lange, Eric M. Meyers et al. (eds.), *Light Against Darkness. Dualism In Ancient Mediterranean Religion And The Contemporary World*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011, pp. 209-225
- Puech, Henri-Charles, *Despre gnoză și gnosticism*, Editura Herald, București, 2007
- Ries, Julien, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, Editura Polirom, Iași, 2000
- Roberts, Alexander, James Donaldson (ed.), *The Ante-Nicene Christian Library: The Writings of the Fathers down to A.D. 325*, Vol. 6: *Hippolytus, Bishop of Portus*, T&T Clark, Edinburgh, 1870
- Roberts, Alexander, James Donaldson (ed.), *The Ante-Nicene Christian Library: The Writings of the Fathers down to A.D. 325*, Vol. 15: *The Writings of Tertullian*, T&T Clark, Edinburgh, 1870
- Robinson, James M. (ed.), *The Coptic Gnostic Library: A Complete Edition of the Nag Hammadi Codices*, 5 Vol., Brill, Leiden/Boston/Köln, 2000

Rudolph, Kurt, *Gnosis. The Nature and History of Gnosticism*, T&T Clark, Edinburgh, 1984

Williams, Frank, *The Panarion of Epiphanius of Salamis. Book I (Sects 1-46)*, Brill, Leiden/Boston, 2009

Williams, Michael Allen, *Rethinking "Gnosticism": an argument for dismantling a dubious category*, Princeton University Press, Princeton, 1996